
प्रकरण पाचवे

उपसंहार

प्रकरण पाचवे

उपसंहार

जगाच्या पाठीमागे कोणत्याही मानवी समूहांचे अंतरंग समजावून घ्यावयाचे असेल तर आपण सहजगत्या तेथील साहित्यावरून नजर फिरवण्याचा प्रयत्न करतो. कारण साहित्य म्हणजे समाज जीवनाचा आरसा आहे. ज्या साहित्यात समाजातील विविध अंगांनी चाललेल्या सूक्ष्म हालचाली आणि तरंग व्यक्त होतात. जे तरंग आपणास जाणवतात ते साहित्य आपल्याला आवडते. आपल्या जीवनात साहित्याला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. माणसाने लिहण्याची, बोलण्याची, वाचण्याची कला शोधून काढली ती विकसित केली व त्या माध्यमातून व्यक्तीचा, समाजाचा आविष्कार प्रकट केला. म्हणूनच जनाबाई गिन्हे यांच्या 'मरणकळा' व कचरू गिन्हे यांच्या 'भटक्या' या दोन गोपाळ सामाजातील आत्मकथनांचा चिकित्सक अभ्यास करण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधात केला. तो अधिकाधिक वस्तुनिष्ठ व व्यापक कसा होईल याकडे जाणीवपूर्वक लक्ष दिले आहे. हा अभ्यास करताना प्राप्त झालेले निष्कर्ष या प्रकरणात मांडले आहेत.

'मराठी साहित्यातील आत्मचरित्र: एक विचार' या पहिल्या प्रकरणात एकूणच आत्मचरित्र या वाङ्मय प्रकाराचा आढावा घेतला आहे. विशेषतः आत्मचरित्राचे स्वरूप, व्याख्या, प्रारंभ आणि आत्मचरित्र व आत्मकथन यामधील साम्यभेद इत्यादी प्रमुख घटकांचा विचार केला आहे. 'स्व' ने 'स्व' च्या जीवनात जी काही आजवर वाटचाल केली, त्या वाटचालीतील 'स्व' ची स्थितीगती म्हणजे सुखदुःखे, आशा-आकांक्षा विकास विस्तार, भाव सत्ये कृती-कर्मे आणि या सर्वातील यशापयश धडपड यांचा 'स्व' केंद्रस्थानी धरून काढलेला आलेख, अभ्यासकांच्या व्याख्या प्राचीन काळी मराठी साहित्यात आत्मचरित्राचे लेखन त्रोटक व कथात्मक स्वरूपात अभंगातून व्यक्त होते त्याचा धावता आढावा तर वाङ्मयीन दृष्टीने परिपूर्ण असे आत्मचरित्र एकोणिसाव्या शतकात निर्माण होते. आत्मचरित्र आणि आत्मकथन याचा अभ्यास करताना आत्मचरित्राला एका शतकभराची परंपरा असल्याचे जाणवते तर आत्मकथनाला केवळ तीस पस्तीस वर्षांची जाणवते. आत्मचरित्र परिपक्व अवस्थेत लिहिलेले जाणवते. आत्मकथन एखादा अपवाद वगळता ऐन तारुण्यात पस्तीस-चाळीशी मध्ये लिहिलेले जाणवते. आत्मचरित्र ही सहसा केलेले कार्य सांगावे यातून निर्माण झालेली आहेत. एखाद्या व्यक्तिविषयीची निष्ठा,

आठवणी सांगाव्यात असे जाणवते. अशा प्रकारची स्त्रियांची रचना दिसते किंवा तसा हेतू दिसून येतो. आत्मकथनातून वेदना, दुःख, दारिद्र्य, अस्पृश्यता, यांचा विचार व्यक्त होतो. हजारो वर्षांपासून ज्ञानापासून वंचित असलेल्या तरुणाला लेखणी गवसल्यानंतर दाहक, विदारक असे अनुभव व्यक्त होतात. एका नव्या मार्गाची वाटचाल सुरु होते. सुशिक्षित झालेला तरुण वास्तव अनुभव सांगूनच अल्पावधीत उत्कृष्ट आणि विपूल लेखन करून मराठी साहित्यात भर घालताना दिसतो.

‘दलित व वंचित आत्मकथन : एक विचार’ या प्रकरणात एकूणच दलित साहित्याचा धावता आढावा घेतला आहे. त्यामध्ये दलित साहित्याची पार्श्वभूमी, निर्मिती प्रेरणा, दलित साहित्य म्हणजे काय? दलित साहित्याची जाणीव व दलित साहित्याची स्वरूप वैशिष्ट्ये इत्यादी प्रमुख घटकांचा विचार केला आहे. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात अस्पृश्य समाजामध्ये सामाजिक व शैक्षणिक जागृती घडवून आणण्याचे खूप मोठे कार्य म. फु ले, वि.रा. शिंदे इत्यादी पुरोगामी समाज सुधारकांनी केले. खऱ्या अर्थाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या क्रांतीकारी विचाराने व युगप्रवर्तक नेतृत्व कार्यामुळेच दलितांच्या ठिकाणी जाणीव जागृती होऊ लागली. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर दलित जीवनाची व दलित साहित्याची मुख्य प्रेरणा होय. दलित साहित्य म्हणजे काय हे सांगताना प्रमुख दलित व अदलित अभ्यासकांच्या व्याख्याचा आढावा घेतल्यानंतर ‘दलित जाणीव’ ही दलित साहित्यात महत्वाची प्रेरणा वाटते. वेदना, विद्रोह, नकार, मानवता व भाषा इत्यादी दलित साहित्याच्या वैशिष्ट्यांचा विचार करता वेदनेतून विद्रोहाचा जन्म झाला आहे. माणसा-माणसातील भेद, मत्सर नाहीसा करून स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्वाच्या तत्वावर नवसमाज निर्माण करू पाहताना दिसून येते.

‘दलित आणि वंचित यातील साम्यभेद’ यामध्ये ‘कारु’ आणि ‘नारु’ संकल्पनेचे स्पष्टीकरण कारु-नारुचे समाजातील स्थान या घटकांचा विचार केला आहे. भारतीय वर्णव्यवस्थेतून कारु-नारु असा वर्ग मानला जातो. कारु-नारु जीवनविषयक विचार वि.रा. शिंदे, बेकन, राघवय्या यांनी नारुचे केलेले वर्गीकरण यांचा विचार केला आहे. दलित आणि वंचित यांच्यात मुख्य फरक असतो तो म्हणजे दलितांना निदान गावकुसाबाहेर राहण्यासाठी जागा असते. अगदीच अडचणीच्यावेळी सवर्णांचा आधार असतो. यातले वंचिताकडे काहीच नसते. दर तीन दिवसांनी गांव बदलणे हा यामधील महत्वाचा फरक आहे.

‘मरणकळा’ व ‘भटक्या’ या दोन आत्मकथनांचा तुलनात्मक विचार या प्रकरणात लेखक लेखिकेला गोपाळ समाजातून आलेले अनुभव समाजाकडून मिळणारी वागणूक, शिक्षणासाठी अनेक

दिव्यातून करावी लागलेली वाटचाल अन्याय, अस्पृश्यता, रूढी, परंपरा, जातपंचायत, अज्ञान, अंधश्रद्धा इत्यादी घटकातून विचार केला आहे. सामाजिक जीवनात अस्पृश्यता आणि जात पंचायत यांचे वर्चस्व कौटुंबिक जीवनातून भुकेची वेदना, दारिद्र्य त्यातून शिक्षणासाठी केलेली धडपड गोपाळ समाजाने केलेला अपमान सहन करून समाजात ताठ मानेने उभ्या राहिलेल्या व्यक्तिरेखा अशा नाट्यपूर्ण घटना प्रसंगातून व्यक्त होणारी लेखक-लेखिकेच्या स्वभावाची वैशिष्ट्ये यांचा विचार केला आहे. लेखक लेखिकेची जीवनासक्ती आणि संघर्ष यामध्ये सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, अस्पृश्यता, नैसर्गिक, नियती इ. शी करावा लागलेला संघर्ष अशा विविध पातळीवर संघर्ष करून कसोटीला उतरलेले लेखक-लेखिकेचे व्यक्तिमत्व यांचा विचार केला आहे. लेखक लेखिकेची मुलाखत सादर केली आहे. लेखिकेची संकुचित दृष्टी व्यक्त होते. लेखकाच्या विशालदृष्टीचा प्रत्यय येतो.

‘मरणकळा’ व ‘भटक्या’ या आत्मकथनांचे अंतरंग या प्रकरणात गोपाळ समाजाचे दर्शन त्यांची जातपंचायत, अन्न, वस्त्र, निवारा या घटकातून विचार केला आहे. प्रचंड अज्ञान आणि मागासलेला समाज दिसून येतो. स्थिरता आणि हाताला काम नसल्यामुळे अत्यंत दारिद्र्यात जीवन जगावे लागते असे जाणवते. लेखक लेखिकेचे वैवाहिक जीवन यामध्ये वाट्याला आलेले दारिद्र्याचे जीवन, त्यातून संयमाने केलेली वाटचाल यांचा विचार केला आहे. लेखक-लेखिकेच्या आत्मकथनातील कारुण्य यामध्ये भुकेची वेदना, दारिद्र्य, जन्मापासून मरेपर्यंत जागेची समस्या, जातपंचायतीच्या अनिष्ट प्रथा, नियतीतून येणारे कारुण्य, परिस्थितीतून येणारे कारुण्य, एक अस्पृश्य म्हणून मिळणारी वागणूक, त्यातून व्यक्त होणारे कारुण्य, अशा विविध कारुण्यातून लेखक-लेखिकेची झालेली जडण-घडण यांचा विचार केला आहे.

लेखक लेखिकेच्या आत्मकथनातील वाङ्मयातील अंग यामध्ये लेखक-लेखिकेची निवेदन पध्दती, रचना पध्दती, अर्थवैभव, म्हणी, वाक्यप्रचार, शीर्षक, निवेदन कौशल्य व भाषा यांचा विचार केला आहे. या सर्व घटकातून मरणकळाची लेखिका उत्कृष्ट लेखिका वाटते तर भटक्या मधील लेखकाची मितभाषीवृत्ती दिसून येते. त्यांचे लेखन गद्यमय असले तरी त्याचा आस्वाद काव्य पातळीवर घ्यावा लागतो.